

ЕТНОМЕНТАЛЬНІ КОНСТАНТИ ПОРТРЕТА ПОЛІЩУКА В ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ РОМАНУ ВОЛОДИМИРА ЛИСА “СТОЛІТТЯ ЯКОВА”

У статті досліджено літературний образ представника етнографічної групи “поліщуків” у романі Володимира Лиса “Століття Якова”. Основну увагу зосереджено на аналізі типових етноментальних рис характеру головного героя твору, який уособлює польський тип.

Ключові слова: поліщук, ментальність, фольклор, традиції, характер.

Alla Sokolova. Ethnical Constants of Polissya Inhabitants in Artistic Space of Novel “Century of Jacob” by Volodymyr Lys

The paper characterizes literary images of Polissya Inhabitants in the novel “Century of Jacob” by Volodymyr Lys. Special attention has been paid to typical features of ethnic mentality as they are reflected in the main character of the novel.

Keywords: polishchuk, mentality, folklore, traditions, character.

У сучасному літературознавстві розгляд етноментальної характеристики українців становить актуальний напрям студій. Створення літературного образу представника тої чи тої етнографічної групи неможливе без осягнення її ментальності не лише на художньому, а й на науковому рівні. Малодослідженими залишаються питання впливу зовнішнього середовища на формування особистісних характеристик цілого народу, його зображення у фольклорі й літературі. Перші спроби вивчення цих аспектів бачимо в М. Гоголя, І. Срезневського, М. Максимовича, О. Бодяньського, М. Костомарова, П. Куліша, М. Драгоманова. Нова хвиля наукового інтересу вже з інтегрованим терміном “ментальність” виникла в українській еміграції ще в міжвоєнні часи ХХ ст. у студіях Ю. Липи, В. Липинського, С. Оснацького, О. Кульчицького, М. Шлемкевича, Д. Донцова, Д. Чижевського, І. Лисяк-Рудницького та ін., а також в панорамному романі І. Вільде “Сестри Річинські”. Однією з основних є історико-філософська праця відомого українського політолога Ю. Липи “Призначення України”, перша частина його “Всеукраїнської трилогії”, у якій автор стверджує: “Український національний характер проявляється в культурі, мові, обрядах, звичаях та традиціях українців <...> наші народи-предки – це не тільки архітектура, могили, звичаї, ритуали. Це характери, що кружляють у крові сучасних українців, і завжди їх діла, їх здобування” [6, 157].

Кінець ХХ ст. у вітчизняному науковому просторі характеризується значним інтересом до теорії ментальності взагалі, української зокрема. Це праці з історії національної культури та філософії М. Поповича, В. Горського, В. Табачківського, роботи із соціальної філософії Г. Горак, Р. Додонова, В. Жадька, Т. Яцук, Н. Яцук. Працюють над питаннями української ментальності й відомі фольклористи та літературознавці: В. Давидюк, Г. Лозко, І. Старовойт, Л. Шкляр, П. Гнатенко, О. Орловська та ін. Художнє осмислення етноментальних характеристик українців репрезентують сучасні письменники Є. Гуцало, В. Шевчук, О. Забужко, М. Матіос, Г. Пагутяк, Л. Голота. Однак літературний образ поліщука в сучасній українській прозі ще не посів того почесного місця, на яке заслуговує.

Уперше до польського характеру звернувся діаспорний письменник Федір Одрач (1912 – 1964), творчість якого й дотепер лишається маловідомою в Україні. Збірки оповідань та повістей Ф. Одрача – “На непевному ґрунті” (1962), “В дорозі” (1955), “Щебетун” (1957), “Півстанок за селом” (1959), “Покинута оселя” (1960), “Вошадь” (1972) – репрезентують широкий побутово-

етнографічний матеріал із життя поліщуків, чудові замальовки прекрасної природи Полісся та ментальність поліського етнікосу.

Після Ф. Одрача друге глибоке проникнення в етноментальність поліщука здійснив Володимир Лис – творець нового для української літератури типу роману, що синтезує філософське насичення і глибинні шари українського фольклору, а також окреслює питання ментальної та етносоціальної характеристики західних поліщуків.

Слушним можна вважати твердження В. Вербича про те, що В. Лис, “письменник, чиє ім'я, поза сумнівом, закарбоване на скрижальях української літератури, йде на поклик правди, маючи щастя і талант втілювати в слові долю України у волинсько-поліському інваріанті” [1, 4].

Тематично-проблемний, жанрово-стильовий та образний аналіз прози В. Лиса здійснено в студіях М. Жулинського, Є. Барана, О. Забужко, Л. Голоти, К. Родика, О. Клименка, С. Козака, В. Вербича, Л. Максименко, У. Воліковської, Ю. Ліпіч. Проте більшість дослідників досить побіжно характеризує фольклорну основу творів письменника, не заглиблюючись у природу етноментальних особливостей поліщуків. Саме це й визначає тему нашого дослідження.

Мета розвідки – дослідити етносвідомість і типові риси поліського характеру на матеріалі роману В. Лиса “Століття Якова” (2010).

Творче оперування фольклорною спадщиною, уміння вивіряти особисті думки мудрістю та досвідом предків дали можливість Лису осмислити сенс людського буття, зберегти від замулення давні корені родового дерева. Ці завдання письменник успішно розв'язує в романі “Століття Якова”, який приніс йому премію “Коронації слова” (2010), а також увійшов до короткого списку “Книга року ВВС” (2010). Твір став одним із найвизначніших здобутків української літератури, явищем світового масштабу, уважає О. Забужко. У передньому слові до книжки, що побачила світ у видавництві “Клуб сімейного дозвілля”, Забужко зазначає: “Що ж, тепер, після “Століття Якова”, склад “першого ешелону” сучасної української літератури доведеться переглянути – адже твори такого епічного масштабу й густини нечасто пишуться не тільки в Україні...” [4, 6]. Роман В. Лиса – це розповідь, чи то радше спогади й роздуми про життя Якова Меха, звичайного селянина з Полісся, які поєднуються з подіями його теперішнього, сотого, року життя. У цій мозаїці зображено й дитинство Якова, і його перше кохання, і службу “жолнежем” у Війську Польському та знайомство з панянкою Зоф'єю, яка згодом стала його дружиною, звичне життя в селі зі щоденними турботами, нагло перерване війною. Як зауважує Я. Поліщук, головний герой роману “...змушений боротися супроти історії. І це засадничий парадокс роману, адже Яків не належить до людей героїчного чину і більшою мірою уособлює типовість, ніж особливість” [9, 87–88].

З перших сторінок роману Яків змальований як частина розкішної поліської природи із притаманною для неї містичністю лісу та небезпечністю болотяних місцин. Саме в ліс герой тікає, викрадаючи свою наречену, шукає там прихистку, двічі наважується на смертовбивство, за що просить прощення не лише в Бога: “Яків стояв і тримався за дерево. Боявся відпустити стовбура. Не того, що впасти боявся. “Я втратив цей-бо ліс”, – раптом подумав... Прости мене, Господи. Я погубив одну несправедну душу, али й порятував одну... “Прости й ти мене, лісе”, – подумки попросив” [7, 90]. В. Лис зображає дуалізм світогляду Якова Меха, де переплелися християнське і язичницьке, засвідчує притаманну поліщуків віру в існування надприродних сил, зокрема поклоніння Лісу.

Природна краса закладена й у його промовистому найменні-прізвиську Цвіркун, яке тяглося з діда-прадіда: “<...> чогось Цвіркунами їх прозивали. Мати казала, співучий рід був, хоч і бідний” [7, 36]; “...те прізвисько перейшло не

знати чого. Покійний батько казав, що його прабабусю, яка рота не закривала, і балачки нестримні вела, і в хорі церковному співала Цвіркунихою прозвали. Так і повелося...” [7, 176].

Образ співака все життя поруч із Яковом і не полишає його до останніх днів: “І тут подумав Яків, що найбільше йому навіть не до століття свого дожити хочеться... дожити до весни, до теї пори, коли прокинеться, знову озветься цвіркун, який живе у його самотній хаті...” [7, 235].

Співучість поліщуків – явище відоме серед музикознавців. Прислухання протягом тисячоліть до кожного звуку в природі, яка таїть потенційну небезпеку, сприяло виробленню особливої гостроти слуху, тому серед мешканців лісових пущ важко зустріти людину, позбавлену музичного обдарування. Серед українців поліщукам найбільше властивий стихійний пошук “свого голосу”, тієї партії в хорі, котрої ще бракує.

У першій частині роману (“Приблуда. Весілля”) розповідь про життя Якова розпочато з історії першого кохання до дівчини Уляни, яка не знайшла в собі сили відстояти своє право на щастя, бо в її родині “...ніхто ніколи не йшов проти батька чи матері. Нихто...” [7, 29]. Герої роману порушують установлені народними традиціями закони, вступають у дошлюбні стосунки, що за християнськими морально-етичними канонами вважалося гріхом: “Вони любляться, і Улянка належить йому... вони невмілі коханці – їй щойно виповниться шістнадцять, якраз після Трійці через два тижні, а йому на масницю вісімнадцятий тільки за ріжок завернув. В обох уперше...” [7, 27]. Сама історія кохання Уляни та Якова – то історія любові потаємної і швидше нещасливої, хоча й сильної, як смерть. Наслідком цього кохання стали невдалі шлюби та поламане життя героїв.

Письменник експлікує уявлення про весільну обрядовість. Так, в описі Улянчиного весілля збереженні елементи давнього обряду, якому передував традиційний обряд сватання: “І сватів таки заслав, заслав, дядько Карпо пушов і Василь Тарасюків, і він сам перейшов через двір, через межу, мовби ріку широченну переплив, і те дивне сватання, доля якого, рішенець були визначені наперед, пекло йому й досі пече” [7, 29–30].

Зображуючи весільне дійство, В. Лис указує на основні його етапи (передвесільний, власне весільний та післявесільний), називає учасників самого обряду (“молодий”, “молода”, “свати”, “друзьки”, “батьки” та ін.): “Чекали приїзду, точніше приходу молодого, бо ж з одного села, разом з весільним супроводом, а після короткого спільного застілля, як годилося, мали рушати на вінчання. До того обряду, до того як піднімуть над головами наречених корони й благословить батюшка на довге й щасливе життя, кричати “Гірко!” не годилося. То й не кричали” [7, 38]; “...з хати виходить весілля. Наречені тримають в руках ікони. Попереду іде сват, поруч друзьки, із хлібом в руках завмерли поруч батьки...” [7, 48].

Порушенням норм звичаєвого права, що закріпилося на початку ХХ ст. в Україні, стало викрадення Яковом коханої дівчини: “Весілля спинилося. Заціпеніли люди й стихла музика. Такого ще в їхньому селі не було. Порушити весілля, яке йде до церкви, до вінчання...” [7, 39]. За давніми народними звичаями в більшості обрядодій викрадення дівчини чи умикання молодої мало відбуватися інакше. Тут маємо радше спосіб завоювання дівчини силоміць: “Яків звів рушницю й вистрелив поверх людських голів. Весільний натовп ойкнув і сахнувся... – Йди до мене, Уляню! Чуєш? Бо зара проллється кров. І Улянка пішла” [7, 41].

Слушна думка В. Давидюка про особливу вдачу поліщука: “Для того, щоб повернути утрачене, кращого виконавця і кращого месника, ніж поліщук, треба пошукати. В цьому він проявить стільки настирливості, терплячості й

винахідливості, як ніхто інший. Якщо він взявся за це, то зупинити його на цьому шляху неможливо” [2, 210]. У романі В. Лиса крутий норів та войовничу винятковість Якова завважає сільський крамар Гершко: “...все село гуде про твій, хлопче, вар’ятський здерубок. Такого в тотому селі ще не бувало і, мо’, й не буде...” [7, 50]. Однак надалі герой пасивно переносить ті зміни, які наворожила доля. Зазвичай Яків не бунтує й не протестує проти загальних правил чи норм, морально-звичаєвих заповідей, за якими живе його село, накинутих владою законів і повинностей.

Не оминув увагою автор роману й обряд “комори” – першої шлюбної ночі подружжя Уляни та Тимоша, спрямованого на демонстрування доказів цнотливості нареченої: “ А у нас усе добре після весілля було, Ясику... Сорочку родині мою показали. Із кров’ю, як і належить після першої шлюбної ночі... Нахилилася близько, моргнула і стиха-стиха: – Тиміш перед тим кроля зарівав...” [7, 49]. Такі неправдиві дії героїв засвідчують їх острах перед батьками та свідками шлюбного ритуалу, адже, як зазначає Зоряна Марчук, “втрата молодою цнотливості до весілля супроводжувалася глумом не лише над молодою, а й над усією родиною, особливо батьком” [8, 218].

Герої роману В. Лиса намагаються осягнути поняття гріха, збагнути, за що караються безвинні. Несправедливі страждання у творі пояснюються переступом не стільки моралі, скільки усталених традицій, звичаїв, певних табу. Так, нещасливим виявилось і подружнє життя Якова із Зоєю, що стало спокутою їхньої провини – смертю невинних дітей: “Те, що в хаті побачив, з пам’яті ніколи не зітреться. Коло порогу стояла й кричала Оляка. Посеред хати лежала в калюжі крові Зося, а в другій кімнаті, так само на долівці Зося маленька й Улася. Обоє, видко було, прошиті кулями” [7, 193–194]. Тут із позицій релігійного скептицизму прочитуємо біблійну заповідь: “Я – Господь, <...> що карає за провину батьків на синах...”.

Попри власні гріхи, персоналізовані в тінях померлих, Яків намагається вижити, зберегти власне життя й дітей, які залишилися: “Вижити, вижити, вижити. Ті слова він твердив собі, лягаючи спати й прокидаючись... Молитви твердив, які знав: “Отче наш”, і до Богородиці звертався, і до святих Миколая, Дмитра-великомученика, чия церква в їхньому селі була, і Пантелеймона... і ангелу своєму і заступнику апостолу Якову, брату Сина Божого, молився, сам, складаючи невміло слова, що благали про заступництво” [7, 159–160]. О. Копач зазначає, що поліщук – “людина національно вихолощена мало не сотні літ і яка остається людиною тільки силою традицій, християнської віри, глибоких моральних засад” [5, 9]. Яків Мех виявляє справжню поліщуківську терплячість. Я. Поліщук наголошує на слухності авторових алюзій стражденної долі й тоді, коли йдеться про апостола Якова, й тоді, коли виникає асоціація самого Ісуса Христа, як-от у яскравій прикінцевій сцені несення Хреста (аналогія хресного шляху) [9, 90].

За твердженням Ю. Липи, “свідомість поліщука, на перший погляд мінімальна. Поліщук свідомий того, що за одвертий вияв своїх почувань його може стрінати всячина, а рекурсувати нікуди” [6, 136]. Саме тому герой робить правильний вибір, коли йому пропонують записатися до “особливого підрозділу доблесного вермахту”: “Серед страшної кривавиці, стоїть він, простий, тико й того, що трохи грамотний поліщук Яків Мех, по-вуличному Цвіркун... Яків чуває себе мишкою, перед якою клітка з дармовим сиром. Ци великим шматком сала. Селянський розум підказує Якову – не чіпай тую лакомину. Клітку неодмінно зачинять. За воротами цього страшного табору. То не солодка воля, а неволя з присмаком цукру <...> якась незрима сила змушує його ще раз кинути коротке: – Не” [7, 140–142]. В. Лис моделює типовий образ поліщука із традиційною

сільською ментальністю. Не дивно, що у відповідь на питання радянського капітана Кондакова Яків Мех чітко ідентифікує себе поліщуком: “ – Вам скільки лет, громадин? – Та на масницю, як доживу, тридцять шість буде... – Хохол? Откуда родом? – Капітан подивився ще гостріше. – Поліщук я, пане капітан” [7, 165].

На підтвердження регіональної ментальності поліщуків знаходимо опис житла, особливостей народної кухні й таких традиційних занять цієї етнографічної групи як рибальство та полювання: “Як у більшості загоренців, кімната, яку в них називають хатою... у ній і стіл, і ліжка-лежанка, і лавка, і піч, на якій сплять батько з матір’ю... На ліжку він з молодшим братом Гаврилком, на лавці – сестра” [7, 67]; “Їжею були кисле й свіжовидоєне молоко (в кого були корови), зрідка шкварки, себто печене сало, хліб, вмочений у тук, сало сире, ще рідше – яєшня, а найчастіше – картопля з рослинною олією... Правда Яків міг нелегально зловити зайця, а то й рибку. Улюбленою ж стравою цих селян на свята була гомачка – сметана, перемішана з виробленим у гладішках сиром” [7, 127–128].

Твір В. Лиса пересипаний безліччю фольклорних перлин, що надають оповіді поліської чарівності, свідчать про неперервність передачі етногенетичної інформації: “З того дня він за трави взявся. І спосіб із травами од Герасимихи покійної, і ще дідівський, що рятував од ламання костей, од ревматизму... І цвйдрубал, і кропивницю лісову, розмай-траву, і квітущку цибулянну, і сік молодой бульби, на сироватці настояний, і той-таки ломикамінь, що каміння дробить, але й кісткам і нутрошам помогти може” [7, 19–20]. Автор будить читацьку уяву й тим самим оприявнює Полісся як унікальний осередок добре збереженої традиційної культури. Такою є фрагментарна згадка Яковом коліскової, що її співала мати (“На ката вуркота, ой напала дрімота, ти, дитинко, тоже спи, тільки ліжка не кропи” [7, 12]), чи розповіді покійної бабці Параскеви про гадюку: “... гадюка заповзає у пшеницю чи жито, щоб зловити жайворонка. І підповзає близько та починає дивитися на пташку, що співає. Пташка, коли зустрічається з поглядом зміюки, цепеніє і втрачає голос. І вже не може відвернути своїх оченят і злетіти. “Гадюка спершу з’їдає її голос, цієї пташини, потому очі, а вже далі й самого жайворонка”, – ось як казала бабця” [7, 83]. У пам’яті Якова-поліщука вкорінені уявлення про змію, про це свідчить той факт, що культ вужа (змії, гадини) на Поліссі був досить популярним. Про це у своїх розвідках повідомляють відомі фольклористи, етнографи та письменники: М. Драгоманов, Г. Трусевич, Ю. Крашевський, В. Гнатюк, Хв. Вовк, В. Давидюк.

Розповіді про вужів на Поліссі ще й тепер можна почути ледве не в кожному селі, зауважує В. Давидюк. У своїй науковій реконструкції культу вужа в хліборобській традиції поліщуків учений виявив певну типологію в низці сюжетів на цю тему та дійшов висновків, що “у культурі вужа на Поліссі маємо вияв культури індоєвропейських племен” [3, 92].

Твір В. Лиса фіксує культові елементи, вірування та уявлення, які разом створюють цілісний образ поліського типу українця. Письменник досить тонко відтворює народні традиції та звичаї, які збереглися ще з передхристиянських часів, а також показує віру в потойбічний світ і покуту за вчинки в земному житті – один із головних постулатів християнства. Звернення автора до глибинної психології приводить до формування у творі основних рис етнопсихічного поліського типу, що стає новою сторінкою в характерології українського етносу.

Наша розвідка не лише висвітлює зазначену в назві тему, а й відкриває перспективи для ґрунтовного вивчення етноментальних особливостей українців як у творах Володимира Лиса, так і в сучасній українській прозі загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Вербиш В.* Роман-пісня Володимира Лиса: зцілення світлим боєм непроминальної любові [Текст] // Українська літературна газета. – 2014. – № 4 (28 лютого). – С. 4.
2. *Давидюк В.* Етносоціальний портрет поліщука: художня та наукова парадигми // *Давидюк В.* Концепції і реценції. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2007. – С. 202–214.
3. *Давидюк В.* “Змію рогатий, чи буду багатий?”. Культвужа в хліборобській традиції поліщуків // *Давидюк В.* Крокове колесо (нарис з історичної семантики українського фольклору). – Київ: “Наукова думка”, 2002. – С. 83–93.
4. *Забужко О.* Направду добра книжка // *Лис В.* Століття Якова. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – С. 5–6.
5. *Копач О.* Передмова // *Одрач Ф.* Воцадь. – Торонто, 1972. – С. 14.
6. *Лиса Ю.* Призначення України // Всеукраїнська трилогія: У 2 т. – Київ: МАУП, 2007. – Том 1: Призначення України. – 336 с.
7. *Лис В.* Століття Якова / передм. О. Забужко; внутр. оформл. Т. Коровіної. – Харків: Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. – 240 с.
8. *Марчук З.* Генеалогія українського весілля. – Луцьк: Інститут культурної антропології, 2005. – 284 с.
9. *Поліщук Я.* Пан і бранець часу // *Я. Поліщук.* Ревізія пам’яті: літературна критика. – Луцьк: ПВД “Твердиня”, 2011. – С. 87–96.

Отримано 27 червня 2017 р.

м. Ізмаїл